

Міністерство освіти і науки України
Кам'янець-Подільський національний університет
імені Івана Огієнка
Кафедра архівознавства, спеціальних історичних та правознавчих дисциплін

ДИПЛОМНА РОБОТА

магістра

з теми: «ВНУТРІШНЯ ТА ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА ЛЕОНІДА КУЧМИ»

Виконав: магістрантка спеціальності

014 Середня освіта (Історія)

Маланчук Людмила Петрівна

Керівник:

кандидат історичних наук, доцент

Адамовський Володимир Іванович

Кам'янець-Подільський – 2019 року

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ.....	6
Висновки до першого розділу.....	29
РОЗДІЛ 2. ХАРАКТЕРНІ РИСИ ВНУТРІШНЬОЇ ПОЛІТИКИ ПРЕЗИДЕНТА УКРАЇНИ ЛЕОНІДА КУЧМИ.....	30
2.1. Економічна політика Л. Кучми.....	30
2.2. Роль Л. Кучми в конституційному процесі.....	42
2.3. Особливості політики Л. Кучми в галузі національної безпеки та оборони.....	57
Висновки до другого розділу.....	72
РОЗДІЛ 3. ЗОВНІШНЬОПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПРЕЗИДЕНТА ЛЕОНІДА КУЧМИ.....	75
3.1. Політика Л. Кучми щодо європейської та євроатлантичної інтеграції України.....	75
3.2. Російський вектор зовнішньої політики Л. Кучми	85
Висновки до третього розділу.....	97
ВИСНОВКИ.....	99
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	103
ДОДАТКИ.....	116

ВСТУП

На сучасному етапі розвитку історичної науки важливе місце належить роботам, присвяченим відомим діячам. При вивченні державотворчих процесів середини 1990-х – першої половини 2000-х рр. зростає потреба в дослідженнях, що розкривають діяльність історичних особистостей, їхню роль та вплив на хід історії, сприяють конкретизації історичного процесу крізь призму персонального, особистісного аспекту. Розгляд та аналіз діяльності Леоніда Кучми дозволяє простежити основні закономірності та умови його формування як політичного та державного діяча, особливості суспільно-політичного розвитку України під час його державотворчої діяльності, виокремити основні напрямки втілення задумів та планів для розбудови держави.

Звернення до суспільно-політичної діяльності Л. Кучми надзвичайно актуальне, оскільки ґрунтовний аналіз його внутрішньої та зовнішньої політики дасть змогу віднайти та сформулювати відповіді на питання, що пов'язані з становленням України як суверенної держави. Висвітлення цих проблем дасть змогу доповнити історичну науку новими фактами і ввести в обіг невідомі широкому загалу матеріали джерельної бази, глибше розкрити суспільно-політичне життя України наприкінці ХХ ст. – на початку ХХІ ст. та виважено оцінити роль досліджуваної особистості у державному житті та на міжнародній арені.

Об'єктом дослідження є внутрішня та зовнішня політика Л. Кучми на посаді Президента України.

Предметом дипломної роботи магістра є зміст, методи, форми та наслідки внутрішньої та зовнішньої політики Л. Кучми.

Мета магістерського дослідження полягає у комплексному дослідженні та аналізі внутрішньої та зовнішньої політики Л. Кучми на посаді Президента України.

Виходячи з цього, визначено такі **завдання**:

- ❖ здійснити аналіз стану наукової розробки теми;
- ❖ проаналізувати джерельну базу дослідження;

- ❖ дослідити основні засади економічної політики Президента України Л. Кучми;
- ❖ визначити його внесок в конституційний процес України;
- ❖ оцінити заходи глави держави в сфері національної безпеки та оборони; - розкрити основні аспекти заходів Президента України щодо забезпечення курсу на європейську та євроатлантичну інтеграцію України;
- ❖ прослідкувати особливості реалізації російського вектора зовнішньополітичної діяльності;

Хронологічні межі роботи охоплюють період президенства Л. Кучми 1994-2005 рр.

Методи дослідження. Робота ґрунтується на засадах історизму, об'єктивності, системності, всебічності та наступності (спадкоємності), які передбачають виявлення та повне вивчення джерельного масиву з урахуванням історичного контексту його формування. У процесі історіографічного дослідження розвитку архівної справи в Україні використовувалися загальнонаукові методи – історіографічного аналізу та синтезу, історико- порівняльного, біографічного, історичного (ретроспективного), хронологічного, періодизації, актуалізації, перспективності та статистичний, які дозволили комплексно дослідити процес формування історіографічного комплексу наукових праць та його структуру.

Наукова новизна дослідження полягає у тому, що вперше зроблено спробу комплексно розглянути та проаналізувати основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики Л. Кучми.

Практичне значення роботи полягає у тому, що фактичний і теоретичний матеріал, здобутий в процесі її написання, основні наукові положення, оцінки та аналітичні висновки можуть бути використані у розробці лекційних і спеціальних курсів з новітньої історії України, в довідковій літературі, при підготовці узагальнюючих праць, а також для подальшої розробки проблем, що стосуються державотворчої діяльності в Україні.

Структура роботи зумовлена змістом проблеми, метою, завданнями і характером дослідження. Робота складається зі вступу, трьох розділів висновків, списку використаних джерел і літератури, додатків.

ВИСНОВКИ

Проведене дослідження та реалізація поставлених у ньому завдань дозволяє зробити наступні висновки.

З'ясовано, що суспільно-політична та державна діяльність Л. Кучми до сьогодні не була предметом комплексного наукового дослідження. Проведений історіографічний аналіз теми свідчить, що в наукових працях відсутнє цілісне та всебічне висвітлення його життєвого шляху, ролі та впливу на економічні та суспільно-політичні процеси в Україні. Наявні праці лише фрагментарно відображають різноманітні аспекти діяльності Л. Кучми. Окремі з них містять елементи упередженості та суб'єктивізму. Варто відзначити, що більш критичний підхід до особи Л. Кучми займають зарубіжні науковці.

Серед джерел можна виділити праці Л. Кучми, періодичні видання, спогади сучасників, нормативно-правову базу та інтернетресурси. Весь цей масив матеріалів дає можливість для проведення всебічного вивчення суспільно-політичної та державної діяльності Л. Кучми.

Встановлено, що заходи Президента України Л. Кучми в реалізації програми економічних реформ мали на меті припинити падіння виробництва в країні та створити необхідні умови для росту реального фінансово-економічного сектору. Ініційований та втілений командою Л. Кучми комплекс реформ та заходів в фінансово-економічній сфері був необхідним та важливим кроком для стабілізації та активізації економічного життя України. Запровадження гривні в 1996 р. стало однією з основних заслуг Л. Кучми за часів президентства.

З'ясовано, що проведення приватизації супроводжувалося роздержавленням державного майна, а її результати призвели до формування приватної власності як основи економіки та задоволення інтересів вузького кола осіб. Приватизація, лібералізація цін, проведення грошової реформи – всі ці дії мали визначальний характер для покращення внутрішньополітичної ситуації в Україні. Проте не слід ідеалізувати проведені заходи. Вони містили велику кількість негативних моментів: половинчатість реформ, непослідовність в їх проведенні, непрозорі умови приватизації. В цілому, можна стверджувати, що економічна ситуація була

нормалізована завдяки зусиллям адміністрації Леоніда Кучми та були закладені передумови для зростання реального сектора економіки та виходу України на новий етап розвитку.

Слід відзначити, що результати проведених реформ у період 1995-1999 рр. призвели до зниження темпів скорочення ВВП з 13,9% до 5,5 %, а інфляція зменшилася з 393% до 54%. За час другої президентської каденції, на яку припав період економічного росту, збільшення розміру ВВП склало в середньому 8,4 %, а інфляція стабілізувалася на рівні 10,4%.

Встановлено, що рішуча позиція глави держави дозволила розблокувати конституційний процес в 1996 р. та увінчалася успішним прийняттям Конституції. Варто зауважити, що протягом президентства Л. Кучма виступав за створення двопалатного парламенту, про що свідчать його ініціативи. Встановлено, що другий президентський термін став періодом просування ним політичної реформи, суть якої полягала в зміні форми державного правління на парламентсько-президентську республіку.

Політична боротьба, звинувачення опозиції в його намаганні утриматися при владі, мирні протести суспільства внаслідок фальсифікацій виборів 2004 р. стали уособленням закінчення президентства. Позитивним моментом, що схарактеризував Л. Кучму як мудрого та політично зрілого керівника держави наприкінці завершення виконання президентських повноважень стало незастосування сили проти маніфестантів під час подій «Помаранчевої революції», до чого його схиляло власне оточення. Як результат, в рамках домовленостей між владою і опозицією в грудні 2004 р. відбулося прийняття конституційної реформи, яка стала одним з засобів вирішення політичної кризи в державі. Перехід України до парламентсько-президентської форми державного правління в 2006-2010 рр. показав свою неефективність часів президентства В. Ющенка, Тим не менш, Україна сьогодні користується здобутками саме конституційної реформи другого Президента України Л. Кучми.

Проаналізовано заходи Президента в сфері національної безпеки та оборони. Вирішення кримської проблеми в першій половині 1990-х рр., а також

завершення ядерного роззброєння України дозволили Л. Кучмі усунути основні загрози безпеці України. Доведено, що проблеми в забезпеченні України енергоресурсами та корупція, пов'язана з їхнім постачанням, стали уособленням формування олігархічних груп за часів правління Л. Кучми. Визначено, що міцним ударом по позиціях Президента Л. Кучми став «касетний скандал» восени 2000 р., який до сьогодні залишає велику кількість запитань, на які немає ствердних, об'єктивних та правдивих відповідей. Однак, не буде викликати заперечень той факт, що велика моральна відповідальність за всі ці події лежить на Президенті України Л. Кучмі, який допустив такий стан речей в суспільстві та не вжив відповідних превентивних заходів, які убезпечили б країну від такого шквалу скандалів, протестів та, безумовно, його особистої дискредитації. Невід'ємними елементами його діяльності в сфері оборони стали спроби реформування ЗСУ в напрямку приведення до стандартів НАТО та переходу до професійної армії, що не призвели до відчутних результатів. Важливою рисою політики національної безпеки і оборони часів президентства Кучми стало балансування в рамках політики «багатовекторності», що не сприяло зміцненню та утворенню авторитету Президента та України як в суспільстві, так і на міжнародній арені.

З'ясовано, що зовнішньополітична діяльність Президента України Л. Кучми базувалась на втіленні в життя концепції «багатовекторності», суть якої полягала в маневруванні між Заходом та Сходом і одночасно дозволяла українській державі втілювати політику, виходячи виключно з прагматичних економічних інтересів. Проте європейський та євроатлантичний напрями все ж таки стали домінуючими та пріоритетними, хоча співробітництво з Російською Федерацією та іншими країнами СНД продовжувалося і розвивалося. Слід відзначити, що курс на отримання членства в ЄС і НАТО був складовою частиною політики «багатовекторності» Президента України Л. Кучми. Початок 2000-х рр. став періодом згорання реальних дій щодо європейської та євроатлантичної інтеграції. Результатом цього, стало вилучення з Воєнної доктрини України пунктів про набуття членства в цих структурах.

Встановлено, що «східний вектор» зовнішньополітичної діяльності Л. Кучми включав відносини з РФ та участь в рамках СНД та ЄСП. В основу своєї політики Л. Кучма поклав принцип встановлення тісної економічної співпраці, яка не передбачала участі в політичних наднаціональних утвореннях. Важливе місце в проведенні «східної» зовнішньої політики належало участі України в СНД. В цьому напрямку Л. Кучма в якості пріоритету визначив необхідність встановлення тісних економічних зв'язків між країнами учасницями Співдружності без здійснення політичної інтеграції та реформування організації, що передбачало створення зони вільної торгівлі. Певним балансом та альтернативою євроінтеграції після її призупинення мав виступити проект економічної участі України разом із РФ, Білорусією та Казахстаном у ЄСП в 2003-2004 рр. Конфлікт навколо Тузли в жовтні 2003 р. став точкою черговою напруги в українсько-російських відносинах того часу, проте саме тверда позиція Л. Кучми дозволила захистити територіальну цілісність України. Ця загроза виявила справжні наміри РФ щодо України, які були втілені у 2014-2016 рр. у вигляді анексії Криму та розв'язанні бойових дій на Донбасі. Слід зазначити, що характерною ознакою його зовнішньополітичної діяльності залишалася політика маневрування між Росією та Заходом. В основі його дій переважала відносна рівновіддаленість від цих геополітичних гравців, постійне загравання та намагання отримати максимум можливих бонусів та переваг, при цьому залишаючись одночасно на двох стільцях.

Так само як українське суспільство не було однорідним в виборі подальшого шляху розбудови держави, одночасно ностальгуючи за радянським минулим та прагнучи руху до європейських орієнтирів та стандартів, так і діяльність Л. Кучми не можна оцінити однозначно. Безумовним досягненням Л. Кучми є утвердження України як незалежної держави. Разом з тим велика кількість проблем та викликів сьогодення зумовлені відсутністю стратегічних рішень щодо ключових питань розвитку країни за час його керівництва. Проте остаточну об'єктивну оцінку можна буде надати лише з плином часу та порівнюючи з діяльністю інших українських Президентів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Боротьба з корупцією життєвонеобхідна справа: виступ Президента України Л.Д. Кучми на Всеукраїнській нараді з проблем боротьби з організованою злочинністю і корупцією та захисту прав людини 29 січня 2004р. Київ: Інститут аграрної економіки УААН, 2004. 34 с.
2. Виступ Президента України Л.Д. Кучми на урочистому зібранні з нагоди 13-ї річниці незалежності України 23.08.2004 р. Київ: Преса України, 2004. 28 с.
3. Відповідальність перед Україною: доповідь Президента України Л.Д.Кучми на урочистих зборах з нагоди 1-ї річниці прийняття Конституції України 27 червня 1997 р. Київ: Україна, 1997. 28 с.
4. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доп. Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. Київ: Унів. Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. 248с.
5. Гаврилишин Б. Залишаюсь українцем: спогади. Київ: ПУЛЬСАРИ, 2011. 286 с.
6. Гальчинський А. С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою. Київ: Либідь, 2013. 584 с.
7. Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України. Київ: [б.в.], 1996. 127 с.
8. Гетьман В.П. Як приймалась Конституція України: нотатки учасника розробки Основного Закону України. [Електронний ресурс]: Режим доступу:
https://spavedfront.io.ua/s2634684/getman_vadim_yak_priymalas_konstituciya_ukraeni.
9. Горбулін В. П. Без права на покаєння (пер. з рос.); В. Бадрак, С. Згурець (розпитували). Харків: Фоліо: Defense Express Library, 2010. 383 с.
10. Горбулін В. П. Мій шлях у задзеркалля = Мой путь в зазеркалье. Не только путевые заметки. Київ : Брайт Букс, 2019. 280 с.
11. Гордіїв вузол розрубано... // Голос України. 1995. № 104. 8 червня. С. 1-2.
12. Грач Л.И. Украина после Кучмы. Київ: Оріяни, 2005. 223 с.
13. Договір між Україною та Російською Федерацією про співробітництво у використанні Азовського моря і Керченської протоки від 24 грудня 2003 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу:
http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/643_157
14. Договір про дружбу, партнерство і співробітництво між Україною та Російською Федерацією від 31 травня 1997 р. Режим доступу:
http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/643_006
15. Економічна доповідь Президента України 1994 рік. Київ., 1995 202 с.

16. Закон України «Про затвердження Конституції Автономної Республіки Крим» від 23 грудня 1998 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/350-14>
17. Закон України «Про основи національної безпеки України» від 19 червня 2003 р. №964 IV [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/964-15>
18. Закон України «Про ратифікацію Угоди про формування Єдиного економічного простору» // Відомості Верховної Ради. 2004. № 32. С. 388.
19. Заява Верховної Ради України у зв'язку з формуванням Єдиного економічного простору з Росією, Казахстаном та Білоруссю // Стенограма засідання ВРУ 17 вересня 2003 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/1656.html>
20. Заява Президента України Леоніда Кучми на події, що мають місце в Україні після другого туру президентських виборів в Україні // Українська правда. Режим доступу: <http://www.pravda.com.ua/news/2004/11/23/3004561/>
21. Звернення Президента України Леоніда Кучми, Голови Верховної Ради Івана Плюща і Прем'єр-міністра Віктора Ющенка до українського народу // Робітнича газета. 2001. № 24. 15 лютого. С. 1.
22. Зленко А. М. Дипломатия и политика. Украина в процессе динамических геополитических перемен. Харків: Фолио, 2004. 559 с.
23. Иоффе Ю. Один на один системой: Воспоминания и размышления бывшего вице-премьер-министра Украины. Луганск: Лугань, 1995. 304 с.
24. Карта Севастополя: триумф президентів, трагедія України: Експертна оцінка, 31 січня 1997 року/ С. Кудряшов, С. Одарич, Ю. Оробець, М. Томенко. Київ: Фонд «українська перспектива», 1997. 28 с.
25. Конституція України // Відомості Верховної Ради України. №30. 1996. С. 141.
26. Корнєєнко Б. І. Спогади посла (перші кроки української дипломатії). Київ: [б.в.], 2005. 256 с.
27. Кравчук Л. М. Маємо те, що маємо: спогади і роздуми. Київ: Століття, 2002. 392 с.
28. Кравчук Л. М. Одна Україна, єдиний народ: політичні роздуми над записами в щоденнику. Харків: Фоліо, 2010. 541 с.
29. Курс на реформи в Збройних Силах України незмінний: Виступ Президента України Леоніда Кучми на розширеному засіданні колегії Міністерства оборони України 14 листопада 2001 року // Народна армія. 2001. № 214. 17 листопада. С. 4.
30. Курс реформ виважена і послідовна економічна політика: виступ на VII з'їзді УСПП 25 травня 1999 року. Київ: [б.в.], 1999. 15 с.

31. Кучма Л. Армія символ шляхетності, дисципліни та національної гідності: [Виступ Президента України Л. Кучми на зборах офіцерів Збройних Сил України 13 липня 1999 р.] // Військо України. 1999. № 7-8. с. 4-5.
32. Кучма Л. Д. Вірю в український народ. Київ: Видавничий дім «Альтернативи». 2000. 504 с.
33. Кучма Л. Д. Зламане десятиліття. Київ: Інформаційні системи, 2010. 558 с.
34. Кучма Л. Д. Кроки становлення національної економіки 1994-2004 роки: доп. та виступи Президента України: офіц. док.: у 2 кн. Київ: Либідь, 2008.: Кн. 1: Подолання кризи радикальні економічні реформи 1994-1999 роки. [Б. м.]: [б.в.], 2008. 520 с.; Кн. 2: Утвердження механізмів сталого розвитку. Системне поглиблення трансформаційних реформ 2000-2004 роки. [Б. м.]: [б.в.], 2008. 544 с.
35. Кучма Л. Д. После майдана: записки президента: 2005-2006, Киев-Конча-Заспа Київ: Довира; Москва: Время, 2008. 688 с.
36. Кучма Л. Д. Про найголовніше. Київ: [б.в.], 1999. 351 с.
37. Кучма Л. Д. Своїм шляхом: роздуми про економічні реформи в Україні Київ: Видавничий дім "Ін Юре", 2004. 379 с.
38. Кучма Л. Д. Співробітництво в ім'я майбутнього: [З виступу Президента України Л. Кучми у Московському університеті 27 лютого 1998 р.] // Стратегічна панорама. 1998. № 1/2. С. 7-12.
39. Кучма Л. Д. Україна: європейський вибір: вибрані виступи / упоряд. В. В. Медведчук. Київ: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. 393 с.
40. Кучма Л. Д. Україна: шляхом реформ: вибрані виступи / упоряд. В. В. Медведчук. Київ: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. 441 с.
41. Кучма Л. Д. Україна-не Росія. / Л. Д. Кучма; фото Ю. Буслинский, В. Соловьев. Москва: Издательский дом "Время", 2004. 560 с.
42. Кучма Л. Д. Україна-СНД: нові реалії: вибрані виступи, інтерв'ю, прес-конференції / Л. Д. Кучма; упоряд. В. В. Медведчук. Київ: Видавничий Дім "Альтернативи", 2003. 278 с.
43. Кучма Л. Д. Вибрані статті, виступи: у 2 т. / Л. Д. Кучма; упоряд. В. М. Литвин, В. А. Смолій. Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 2001. Т. 1: Вірю в український народ. 1994-1999. Київ: [б.в.], 2001. 454 с.; Т. 2: Україна європейська держава. 1999-2001. Київ: [б.в.], 2001. 367 с.
44. Л. Гонгадзе: «Кучма не убивал моего сына // Сегодня.ua. Режим доступу: <http://www.segodnya.ua/politics/power/lecja-honhadze-kuchma-ne-ubivalmoehosyna.html>
45. Л. Кучма: «Політична реформа має зміцнити консолідацію українського суспільства» // Президентський Вісник. 2004. № 1. 24 березня. С. 1-3.
46. Леонид Кучма: «Украина должна стать мостом между Западом и Востоком» // Всеукраинские ведомости. 1994. № 30. 28 мая. С. 3.

47. Леонид Кучма: «Украина должна стать мостом между Западом и Востоком» // Всеукраинские ведомости. 1994. № 30. 28 мая. С. 3.
48. Леонид Кучма: сегодня Украина не готова вступить в НАТО // Факты и комментарии. Режим доступа: <http://fakty.ua/70148-leonid-kuchmasegodnya-ukraina-ne-gotova-vstupit-v-nato>
49. Леонід Кучма склав присягу на вірність українському народові // Голос України. 1994. № 137. 21 липня. С. 2.
50. Меморандум про гарантії безпеки у зв'язку з приєднанням України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї [Електронний режим]: Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/998_158
51. Мороз О. Інтерв'ю для вас. Київ: [б.в.], 2009. 306 с.
52. Морозов К. Моя українізація. Київ: Основи, 2014. 319 с.
53. Пинзеник В. М. Коні не винні: Реформи чи їх імітація. 2-ге вид., доп. Київ: Академія, 1999. 127 с.
54. Понтони, планове навчання... // Голос України. 2003. № 201. 24 жовтня. С. 1-2.
55. Послання Президента України до Верховної Ради України «Європейський вибір»: Концептуальні засади, стратегії економічного та соціального розвитку України на 2002-2011 роки / підгот. А. С. Гальчинський [та ін.]; ред. О. О. Федрицький [та ін.]. Київ: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. 74 с.
56. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2002 році»: офіц. вид. Київ: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2003. 477 с.
57. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2003 році». Офіц. вид. Київ: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2004. 470 с.
58. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 1996 році». Київ: [б.в.], 1997. 144 с.
59. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2000 році»/ загальне керівництво підгот. Послання В. М. Литвин. Київ: Інформ. вид. центр Держкомстату України, 2001. 404 с.
60. Послання Президента України до Верховної Ради України «Про внутрішнє і зовнішнє становище України у 2001 році» / заг. керівництво підгот. Послання В. М. Литвин. Офіц. вид. Київ: Інформаційно-видавничий центр Держкомстату України, 2002. 414 с.
61. Постанова Верховної Ради України від 10 листопада 1994 р. «Про склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/231/94-%D0%B2%D1%80>

62. Постанова Верховної Ради України від 20 вересня 1994 р. «Про чисельний склад Комісії з опрацювання проекту нової Конституції України (Конституційної комісії)» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/165/94-%D0%B2%D1%80>
63. Постанова Верховної Ради України від 23 жовтня 2003 р. «Про усунення загрози територіальній цілісності України, що виникла внаслідок будівництва Російською Федерацією дамби в Керченській протоці» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1234-15>
64. Потебенько М. Между прошлым и настоящим / М. Потебенько. Київ: Преса України, 2013. 288 с.
65. Потебенько М. Пошук істини: спогади Генерального прокурора. Київ: Преса України, 2006. 274 с.
66. Президент України Леонід Кучма вважає, що для оптимізації податкової системи України потрібно зменшити податковий тиск і визначити податкові гарантії для платників податків. [Електронний ресурс] Режим доступу: http://www.ukrinform.ua/rubric-politycs/44393prezident_ukrani_leond_kuchma_vvaga_shcho_dlya_optimizats_podatkovo_sistemi_ukrani_potrbno_zmshiti_podatkoviy_tisk__vznachiti_podatkov_garant_dlya_nin_shnh_platnikv_podatkv_46000.html
67. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4105 від 4 вересня 2003 р. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15751
68. Проект Закону про внесення змін до Конституції України № 4180 від 19 вересня 2003 р. Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc4_1?pf3511=15881
69. Пустовойтенко В. Сьома вершина. [літ. Запис О. Губіна]. Київ: Новий друк, 2007. 447 с.
70. Реформування АПК: конкретна робота, персональна відповідальність: виступ Президента України Л. Д. Кучми на нараді з питань агропромислового комплексу 10 січня 1997 р. Київ: [б.в.], 1997. 23 с.
71. Рішення Конституційного Суду України № 12-рп/2011 від 20 жовтня 2011 р у справі № 1-31/2011. за конституційним поданням Служби безпеки України щодо офіційного тлумачення положення частини третьої статті 62 Конституції України. // Вісник Конституційного Суду України № 6/2011 С. 155-163.
72. Рішення Конституційного Суду України № 22-рп/2003 від 25 грудня 2003 р у справі № 1-46/2013. за конституційними поданнями 53 і 47 народних депутатів України про офіційне тлумачення положення частини третьої статті 103 Конституції України (справа щодо строків перебування на посту

- Президента України) // Вісник Конституційного Суду України № 6/2003 С. 47-59.
- 73.Рішення Ради національної безпеки і оборони України від 23 травня 2002 року «Про стратегію України щодо Організації Північноатлантичного Договору (НАТО)» С. 98-99. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/International/Strategia.pdf>
 - 74.Стенограма засідання Верховної Ради України № 40 від 20 березня 1996 року. [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3817.html>
 - 75.Стенограма засідання Верховної Ради України № 87 від 28 травня 1996 року. [Електронний ресурс]: режим доступу: <http://portal.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/3866.html>
 - 76.Стенограма засідання Конституційної комісії 28 листопада 1994 року // Конституція незалежної України. У трьох книгах. Книга третя. Частина друга. Київ, 1998 317 с.
 - 77.Стратегічний оборонний бюлетень України на період до 2015 року (Біла книга України). Київ: Аванпост-прім, 2004. 96 с.
 - 78.Творення держави справа кожного з нас: доповідь Президента України Л. Д. Кучми на урочистому засіданні, присвяченому 8-й річниці Незалежності України, 23 серпня 1999 р. Київ: Київська правда, 1999. 23 с.
 - 79.Угода між Україною та Російською Федерацією щодо Чорноморського флоту від 09 червня 1995 р.//Офіційний сайт Верховної Ради України [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/643_082
 - 80.Угода про партнерство і співробітництво між Україною і Європейськими Співтовариствами та їх державами членами від 14 червня 1994 р. [Електронний ресурс]: Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/998_012
 - 81.Указ Президента України «Про порядок надання у 1994 році фінансової підтримки підприємствам» №428/94 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/428/94>
 - 82.Указ Президента України «Про радника Президента України з питань макроекономіки» №438/94[Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/438/94>
 - 83.Указ Президента України «Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 липня 2004 року "Про дальший розвиток відносин з НАТО з урахуванням результатів засідання Комісії Україна НАТО на найвищому рівні 29 червня 2004 року" від 15 липня 2004 р. № 800/2004 // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/800/2004>

84. Указ Президента України від 21 жовтня 2003 р. № 1204/2003 «Про заходи щодо забезпечення недоторканності державного кордону України» // [Електронний ресурс]: – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/963/2009/page3>
85. Указ Президента України № 188/2003 від 4 березня 2003 р. «Про Державну комісію з питань реформування, розвитку Збройних Сил України, інших військових формувань, озброєння та військової техніки» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/188/2003>
86. Указ Президента України від 11 січня 2003 р. № 15/2003 «Про Національний центр з питань євроатлантичної інтеграції України» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/15/2003>
87. Указ Президента України від 12 липня 1996 р. №553/96 «Про першочергові заходи, пов'язані з прийняттям Конституції України». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/553/96>
88. Указ Президента України від 13 вересня 1994 №523/94 «Про організаційне забезпечення підготовки пропозицій з питань макроекономічної політики та реформування економіки» [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/523/94>
89. Указ Президента України від 13 вересня 1994 №524/94 «Про призначення позаштатних радників Президента України з питань економічної політики» №524/94 [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/524/94>
90. Указ Президента України від 15 січня 2000 р. № 65/2000 «Про проголошення всеукраїнського референдуму за народною ініціативою». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/65/2000>
91. Указ Президента України від 15 червня 2004 р. № 648/2004 «Про Воєнну доктрину України» // [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/648/2004>
92. Указ Президента України від 19 серпня 1995 р. №759/95 «Про органи державної виконавчої влади Автономної Республіки Крим» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/759/95>
93. Указ Президента України від 27 лютого 1995 № 147/95 «Про утворення Генеральної військової інспекції при Президентові України» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/147/95>
94. Указ Президента України від 27 січня 2001 р. № 58/2001 «Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північноатлантичного Договору (НАТО) на 2001 2004 роки» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/58/2001>

95. Указ Президента України від 3 жовтня 2002 р. №895/2002 «Про організацію роботи з підготовки законопроектів про внесення змін до Конституції України та виборчих законів». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/895/2002>
96. Указ Президента України від 31 березня 1995 р. №278/95 «Про деякі питання взаємовідносин між центральними органами державної виконавчої влади і органами виконавчої влади Автономної Республіки Крим» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/278/95>
97. Указ Президента України від 4 липня 2003 р. № 565/2003 «Про проведення оборонного огляду»// [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/565/2003>
98. Указ Президента України від 4 листопада 1998 р. № 1209/98 «Про Державну програму співробітництва України з Організацією Північно-Атлантичного Договору (НАТО) на період до 2001 року» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1209/98>
99. Указ Президента України від 6 березня 2003 р. №197/2003 «Про внесення на всенародне обговорення проекту Закону України «Про внесення змін до Конституції України». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/197/2003>
100. Указ Президента України від 6 грудня 2001 р. №1195/2001 «Про заходи щодо дальшого зміцнення обороноздатності держави» [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/1195/2001>
101. Указ Президента України від 6 серпня 1996 р. №642/96 «Про Положення про Комісію з координації заходів щодо запровадження нової конституції України та її склад». [Електронний ресурс]: Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/642/96>
102. Хартія про особливе партнерство між Україною та Організацією Північноатлантичного договору// Голос України. 1997. № 127. 11 липня. С. 3.
103. Ющенко В. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. 511 с.

Література

104. Алексеев Ю. Н. Украина и европейский глобализм (1989 2009): монография. Киев : КСУ, 2010. 415 с.
105. Банчук-Петросова О. Історичні етапи формування та розвитку кадрової політики у військових та правоохоронних органах України // Вісник Національної академії державного управління. 2013. № 2. С. 267-279.
106. Барані Ю. Трансформація організаційної структури Збройних сил України на сучасному етапі // Стратегічні пріоритети. 2007. № 2. С. 22-34.

107. Батенко Т. Королі СНД. Портрети дванадцяти Президентів (тенденції та закономірності розвитку в пострадянському просторі) Львів: Кальварія, 2000. 216 с.
108. Бжезинский З. Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. Москва: Международные отношения, 1999. 256 с.
109. Бондаренко К. П. Леонид Кучма. Харків : Фолио, 2009.
110. Бондаренко К. П. Леонид Кучма: портрет на фоне епохи. Харьков: Фолио, 2007. 635 с.
111. Борисов Н. Институт президента Украины: долгий путь к институционализации // ARS ADMINISTRANDI. 2013. № 3. С. 40-57.
112. Вибори в Україні 1994 року / Міжнародна фундація виборчих систем (IFES). 2. вид., доп. К.: [б.в.], 1995. 231 с.
113. Видрін Д., Табачник Д. Україна на порозі ХХІ століття: політичний аспект. К.: Либідь, 1995. 296 с.
114. Виттковски А. Пятилетка без плана. Украина 1991-1996. Формирование национального государства, экономика, элиты; пер. с нем. Киев: Сфера, 1998. 240 с.
115. Віднянський С. В., Мартинов А. Ю. Еволюція зовнішньої політики України (1991-2006 рр.) // Український історичний журнал. 2006. № 4. С. 32-51.
116. Вілсон Е. Українці: несподівана. Київ: Видавництво «К.І.С.», 2004. 552 с.
117. Гайдуцький П. І. Незалежна економіка України. Київ: ТОВ «Інформаційні системи», 2014. 528 с.
118. Гайдуцький П. І. Україна за роки незалежності 1991-2003. Київ: Нора-Друк, 2003. 560 с.
119. Гайдуцький П. І., Саблук П. Т., Лупенко Ю. О. Аграрна реформа в Україні. Київ: ННЦ «ІАЕ», 2005. 424 с.
120. Гайдуцький П.І. Аграрна реформа Л. Д. Кучми в Україні. Київ: ТОВ «Інформаційні системи», 2015. 448 с.
121. Гринев В. Б. Гугель А. С. Потерянное десятилетие контуры новейшей политической и экономической истории Украины. Київ: МАУП, 2001. 432 с.
122. Дергачов О. Епоха Кучми завершується // Визвольний шлях. 2004. № 57 (Кн. 9). С. 4-14.
123. ЄП: новий формат міжнародної інтеграції України // Президентський Вісник. 2004. № 1. 24 березня. С. 3.
124. Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991-2014: монографія. Київ: К.І.С., 2014. 959 с.

125. Заява з приводу подій у Криму // Сільські вісті. 1994. № 59. 26 травня. С. 3.
126. Земні шляхи і зоряні орбіти: штрихи до портрета Леоніда Кучми / упоряд. В. П. Горбулін [та ін.]. К.: [б.в.], 1998. 78 с.
127. Ільченко А. Л. Д. Кучма в президентських виборах 1994 р. початок зародження біполярної системи українського електорального поля // Інтелігенція і влада. 2014. Вип. 31. С. 281-291.
128. Ільченко А. Україна не Росія: Роль Л. Д. Кучми у вирішенні російсько українського конфлікту навколо острова Тузла // Інтелігенція і влада. 2013. Вип. 29. С. 203-209.
129. Ільченко С. Тузла квінтесенція українсько російських відносин // Коментарі. 2003 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://21.comments.ua/ua/2012/08/16/2003-kosa-tuzla-kvintesentsiya-ukrajinskorosijskyh-vidnosyn/>
130. Кармазіна М. Президентство: український варіант. Київ: Бланк-Прес, 2007. 365 с.
131. Касьянов. Г. Україна 1991 2007: нариси новітньої історії. Київ: Наш час, 2008. 432 с.
132. Киссинджер Г. Дипломатія. Москва, 1997. 848 с.
133. Кононенко Н. Політичні лідери сучасної Росії та України, їх вплив на формування моделі розвитку країни // Сучасна українська політика. Політики і політологи про неї. Вип. 10. С. 288-290.
134. Корж Г. П. Леонид Кучма. Настоящая биография второго Президента Украины. Харьков: Фолио, 2005. 413 с.
135. Кроки до компромісу // Президентський Вісник. 2004. № 54. 3 грудня. С. 1.
136. Кульчицький С. В. Україна і Росія: переваги і небезпеки «особливих відносин». Роздуми історика. Київ: Інститут історії України НАН України, 2004. 113 с.
137. Кульчицький С. В. Українська революція 2004 р. Київ: Генеза, 2005. 368 с.
138. Литвин В. М. Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.) // Україна крізь віки : [у 15 т.] / [НАНУ ; заг. ред. В.А. Смолія]. Київ : Альтернативи, 2000. Т. 14 : Україна на межі тисячоліть (1991-2000 рр.). 360 с.
139. Литвин В. М. Україна: досвід та проблеми державотворення (90-ті роки ХХ ст.). Київ: Наукова думка, 2001. 560 с.
140. Литвин В.М. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. Київ: Абрис, 1994. 495 с.
141. Луканов Ю. В. Третій Президент (Політичний портрет Леоніда Кучми). Київ: Такі справи, 1996. 154 с.

142. Лупенко Ю. О., Саблук П. Т., Месель-Веселяк В. Я., Федоров М. М. Стратегія Леоніда Даниловича Кучми Президента України 1994-2005 рр. щодо реформування аграрного сектору економіки України (Гальчинський А.С. Нотатки радника Президента. Десять років з Президентом Леонідом Кучмою) // Економіка АПК. 2013. № 10. С. 139-146.
143. Мать Гонгадзе извинилась перед Кучмой, потому что Ющенко такой же // Украинская правда. Режим доступа: <http://www.pravda.com.ua/rus/news/2006/04/3/4398486/>
144. Мироненко В. И. Российско-украинские отношения в 1991 2001 гг. Историографический очерк. Москва: [б.и.], 2004. 161 с.
145. Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Беловежье. Л. Кравчук. Украина 1991 1995. Киев : Укр. центр духовной культуры, 1996. 512 с.
146. Михальченко Н. И., Андрущенко В. П. Украина разделенная в себе: от Леонидии к Виктории. Т. I. Київ: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. 584 с.; Т. II. Київ: ИПиЭНИ имени И. Ф. Кураса НАН Украины, 2012. 556 с.
147. Між Україною й Росією розпочався новий етап економічних відносин // Президентський Вісник. 2004. № 1. 24 березня. С. 2.
148. Мойсеєнко А. Зовнішня політика України після 1994 р.: Прагматизація та багатовекторність // Дослідження світової політики: Зб. наук. праць. 2003. Вип. 25. С. 89-100.
149. Нариси з історії дипломатії України / Від. ред. В. А. Смолій; Авт. кол.: О. І. Галенко, Є. Є. Камінський, М. В. Кірсенко та ін. Київ: Альтернативи, 2001. 736 с.
150. Нечхаєв С. М., Руснак І. С. Історичний досвід створення вищих органів керівництва воєнною організацією держави та доцільність його використання в сучасних умовах // Наука і оборона. 1998. № 3. С. 12-16.
151. Падалка С. С. Приватизація в Україні: перші підсумки та уроки (1991 2009): монографія. Київ: Вид во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2010. 362 с.
152. Пальшков К. Легіслатури Л. М. Кравчука та Л. Д. Кучми як період становлення та затвердження авторитарного іміджу українського президентства / Актуальні проблеми політики. 2013. Вип.50. С. 194-201.
153. Петруня А. Реформаторы // Киевские Ведомости. 2000. № 21. 31 января. С. 7.
154. Плотников Д. «Европейский фактор» в российско украинских отношениях // ARS ADMINISTRANDI. 2013. №4. С. 75-82.
155. Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ: Парламентське видавництво, 2011. 808 с.
156. Політична історія України. 20 століття: У 6 т. / НАНУ; Ред. кол. І.Ф.Курас; Авт.: Ю.А. Левенець, Л.П. Нагорна, М.С. Кармазіна. К.: Генеза.

- Т.6: Від тоталітаризму до демократії (1945-2002) / О. М. Майборода, Ю. І. Шаповал, О. В. Гарань та ін. 2003. 696 с.
157. Політична ситуація в АРК: актуальні проблеми та шляхи вирішення // Національна безпека і оборона. 2001. №4 (16). С. 43-54.
158. Полякова Л. Аспекти взаємодії Президента України і Верховної Ради. Спроба посилення президентської влади (1994-2004 рр.) // Схід. 2010. № 5 (105). С. 103-108.
159. Помаранчева революція»: Версії, хроніка, документи / Упоряд. М. Погребинський. Київ: Оптіма, 2005. 438 с.
160. Ромащенко В. Основные направления внешней политики Л. Кучмы (1994-2004) // Вестник московского университета. Серия 8. История. №3. 2012. С. 64-75.
161. Рудич Ф. М. Політика в особах: Політичне лідерство на постсоціалістичному просторі: національний і регіональний контексти. Київ: Парлам. вид-во, 2008. 352 с.
162. Скиба П. «Будівництво і розвиток» Збройних Сил України або як пройти шлях від воєнної організації держави до з'єднання. Славута: [б.в.], 2013 269 с.
163. Сорока М. М. Світ відкриває Україну: про зовнішню політику Української держави у 90-х роках ХХ століття: Статті, документи, коментарі. Київ : Київська правда, 2001. 782 с.
164. Сохар О. «Русская рулетка» // ПІК: Політика і культура. 2003. № 11. С. 16-17.
165. «Спільні проекти України з НАТО довели свою успішність» // Президентський Вісник. 2004. №15. 30 червня. С. 1.
166. Стукало С. Ставлення громадян України до Єдиного економічного простору та ідеї висунення Леоніда Кучми на третій термін // Політичний календар. 2003. № 7. С. 46-51.
167. Томенко М. В. Конституційний процес як пошук стратегічних пріоритетів України: монографія. Київ: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2010. 299 с.
168. Томенко М. Уроки новітнього конституційного процесу в Україні // Віче 2007. № 13. Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/630/>
169. Україна і Росія в історичній ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Інститут історії України НАН України. Том 3. Кульчицький С. В., Парахонський Б. О. Новітній Український державотворчий процес / Інститут історії України НАН України. Київ: Наук. думка, 2004. 327 с.
170. Україна: політична історія ХХ початок ХХІ ст. / Редрада: В. М. Литвин (голова) та ін. Редкол.: В. А. Смолій, Ю. А. Левенець (співголови) та ін. К.: Парламентське видавництво, 2007. 1028 с.

171. Україна-НАТО: до і після Празького саміту // Політичний календар. 2002. № 10. 54 с.
172. Українське суспільство: соціальний моніторинг 1994 2003./ За ред. Н. В. Паніної. Київ: ІС НАНУ, 2003 113 с.
173. Федоренко Н., Шаманов М. «Президента Кучму вже не цікавить ані НАТО, ані Європейський Союз» (Інтерв'ю з Олександром Сушком, Київ, 27 липня 2004 р.) // Визвольний шлях. 2004. № 57 (Кн. 7.). С. 10-14.
174. Человек года-2002 // Кореспондент. 2002. № 38. С. 15-16.
175. Шаповал В. М., Корнєєв А. В. Історія Основного Закону (конституційний процес в Україні в 1990-1996 роках). Харків: Фоліо, 2011. 111 с.
176. Юхновський І. Україна: спадок, стан і перспективи // Новітня Україна 1991-2001: (Роздуми видатних сучасників): [Кол. монографія] / авт.: Амосов М. М., Володимир (В. М. Сабодан), Грач Л. І. та ін. ; За заг. ред. М. Ф. Головатого, Г. В. Щокіна. Київ: МАУП, 2001. С. 137 158.
177. Aslund A. The great rebirth: lessons from the victory of capitalism over communism. Washington: Peterson Institute for International Economics, 2014 320 p.
178. Kuzio T. Neither East Nor West Ukraine's Security Policy Under Kuchma // Problems of Post-Communism. 2005. Vol. 52. P. 59 68.
179. Kuzio T. Slavophiles versus Westernizers: Foreign Policy Orientations in Ukraine // Between Russia and Europe: Foreign and Security Policy Independent Ukraine, ed. Kurt R. Spillmann, Andreas Wenger, and Derek Muller. Bern: Peter Lang, 1999. P. 53-74.
180. Kuzio T. Ukraine Past, Present and Future // Jane's Intelligence Review Year Book. 1994. P. 47-56.
181. Kuzio T. Ukraine under Kuchma: Political Reform, Economic Transformation and Security Policy in Independent Ukraine / T. Kuzio; Centre for Russian and East European studies the University of Birmingham. London: Macmillan Press Ltd, 1997. 282 p.
182. Kuzio T. Ukrainian Politics, Energy and Corruption under Kuchma and Yushchenko How the Gas Issue Plays in Ukrainian Politics and How Ukrainian Politicians Play the Gas Issue Harvard University, 7 March 2008. Режим доступу: http://www.taraskuzio.net/conferences2_files/Ukrainian_Politics_Energy.pdf
183. Mossessian G. Ukraine's energy policy under Kuchma and dependence on Russia.//UCDAVIS. Режим доступу: http://www.math.ucdavis.edu/~gmoss/hosted/Ukraine_paper.pdf (16 July 2012)
184. Protsyk O. Constitutional Politics and Presidential Power in Kuchma's Ukraine // Problems of Post-Communism, vol. 52, no. 5, September/October 2005. P. 23 31.

185. Ukraine in the world: Studies in the international relations and security structure of a newly independent state / L. A. Hajda (ed.). Cambr., Ma.: Ukrainian Research Institute, Harvard University, 1998. XVI, 362 p. (Harvard papers Ukrainian studies).